

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. travnja 2014.

Duhovi kapitalizma i mjere štednje

JOSIP LUČEV

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Mjere štednje u posljednjih nekoliko godina pokazale su se nezaobilaznim europskim odgovorom na krizu. Njihova je nužnost predstavljena rječnikom koji evocira krivnju i zamišljeni užitek. Ne čudi stoga što su mjere štednje nedavno postale predmetom lakanovske psihoanalize na tragu teze Todda McGowana o prijelazu iz *društva zabrane* u *društvo naređenog uživanja*. Dosašnja literatura prepoznaje dihotomiju duhova kapitalizma: prvog, asketskog i štedljivog duha koji zahtijeva privatno odricanje i drugog, potrošačkog duha koji u ime društvene dužnosti zahtijeva upravo privatno zadovoljstvo. Duhovi kapitalizma strategije su za nošenje s gubitkom *jouissance* koji je impliciran u prihvaćanju simboličkog poretka kroz socijalizaciju. Falična fantazija punog, nekastriranog užitka kanalizira se preko strategije odgađanja kako bi se ostvarila u nedeterminiranoj budućnosti (prvi duh) ili opetovanog pokušaja imanentnog ostvarenja (drugi duh). Autor nadopunjava postojeću analizu na dva ključna načina. Kao prvo, ocrta načine na koje se duhovi kapitalizma zrcale u izmjenama političko-ekonomskih *mainstream* pozicija. Kao drugo, upotrebom Arrighijeve sheme sistemskog ciklusa akumulacije nudi dodatnu strukturnu komponentu izmjeni duhova kapitalizma.

Ključne riječi: posljedice Velike recesije, duhovi kapitalizma, potrošačko društvo, mjere štednje, *jouissance*

Uvod

Mjere štednje danas su na zlu glasu. Valovi nemirā po Europi usmjerenih protiv “rezova” znače da je daleko poželjnije govoriti o reformama neodrživih sektora ili čak neodređenim potrebnim promjenama. Ipak, mjere štednje su svuda oko nas, a Hrvatska je odlukom Vijeća EU od 21. siječnja 2014. zahvaćena Procedurom prekomjernog deficita (EDP), čija je jedina funkcija nametanje mjera štednje (što je samo dodalo pritisak u smjeru već davno pokrenutih aktivnosti). Nažalost, Republika Hr-

vatska nije usamljena u tom neslavnom statusu: sve osim dviju država članica EU u nekom su trenutku u proteklih nekoliko godina bile zahvaćene EDP-om.

Mjere štednje pokazale su se tako odgovorom europskog projekta na krizu, maskirane čak i na pojmovnoj razini ugodnijim izborom riječi poput *fiskalna odgovornost* ili *održivost*. Ali upravo nam izbor nazivlja daje jasnu poruku: postoji nešto prekomjerno u našem fiskalnom deficitu, dok se od nas očekuje odgovorno ponašanje. Drugim riječima, gurnuti smo u domenu užitka i krivnje, odnosno dobrih starih kategorija *ida* i *super-ega*. Stoga nas ne treba čuditi što su mjere štednje nedavno postale predmetom lakanovske psihoanalize.

Duhovi kapitalizma¹

Yannis Stavrakakis (2012, 2013) mjere štednje stavlja u kontekst strategija *super-ega* u nošenju s užitkom. Stavrakakisova je paralela izvedena iz teze Todda McGowana o prijelazu iz društva zabrane u društvo naređenog uživanja (Stavrakakis, 2012: 2292). To razlikovanje duhova kapitalizma ključno je za njegov argument. Prva je strategija asketski i štedljivi duh kapitalizma koji zahtijeva privatno odricanje, a druga potrošački duh kapitalizma koji u ime društvene dužnosti zahtijeva upravo privatno uživanje.²

Prva verzija odgovara smislu u kojem je rabi Max Weber³ te kroz ideologiju radne etike i važnost pridodanu odgodi zadovoljstva “održava i čini nužnim vlastiti oblik zabrane i nezadovoljstva” (McGowan, 2004: 31). *Super-ego* u funkciji je nosioca zabrane rasipništva, a štednja postaje društvena dužnost. Druga verzija osnovana je na naređenom užitku, na sprezi *super-ega* i *ida* u užitku kao dužnosti. Naoko benevolentan poziv na uživanje postaje nasilje zapovijedi utjelovljene u “*Enjoy Coca-Cola*” (Stavrakakis, 2010: 76). Umjesto zajedničke žrtve kroz odricanje, pojedinci su izolirane enklave uživanja (McGowan, 2004: 2), ali u oba se slučaja radi o prevladavanju tragedije izgubljenog punog, nekastriranog užitka kroz iluziju njegova postizanja kroz simbolički poredak. Taj prvotni gubitak punine je, dakako, simbolička kastracija koja kroz odrastanje uspostavlja lakanovski subjekt u kojem

¹ Kako je to Weber formulirao: “donekle pretenciozna fraza” (Weber, 1950: 47).

² Usporedi unutrašnje i vanjski usmjerene Davida Riesmana (Risman, 1965: 82).

³ “U skladu sa Starim zavjetom (...) asketizam oštro osuđuje stremljenje bogatstvu kao cilj sam po sebi. Ipak, postizanje bogatstva kao ploda rada u pozivu bio je znak Božjeg blagoslova. Još važnije, religijsko cijenjenje neprestanog, stalnog, sustavnog rada u svjetovnom pozivu kao najvišeg sredstva asketizma, a istovremeno i najsigurnijeg i najvidljivijeg dokaza ponovnog rođenja i istinske vjere, moralo je biti najsnažnija poluga za proširenje tog pristupa životu koji smo ovdje nazvali duhom kapitalizma. Kad se ograničenje potrošnje susreće s tim oslobođenjem aktivnosti stjecanja, neizbježan praktični rezultat postaje očit: akumulacija kapitala kroz asketsku prisilu štednje” (Weber, 1950: 172).

je *manjak* konstitutivan. Imanentno postajanju društvenim čovjekom jest dakle uspostavljanje neuhvatljive ideje punine na koju se *jouissance* i odnosi (vidjeti Stavrakakis, 1999: 43-51). Kao što ovaj tekst nastoji pokazati, politički programi, ali i strategije ekonomskog razvoja često se prikriveno referiraju na ovu iluzornu izgublenu puninu i predstavljaju obrasce nošenja s tim gubitkom. U prvom duhu kroz odgađanje na putu prema udaljenom užitku, a u drugom kroz mahnite i beskrajne pokušaje oslobođenja od manjka kroz potrošnju.

Upotreba Coca-Colina slogana je više nego primjerena. Kako ističe Žižek, Coca-Cola je piće čija konzumacija potiče samo daljnju konzumaciju, nikada zadovoljavajući želju (žed) koja joj je podloga (Žižek, 2001: 21-24). Coca-Cola tako utjelovljuje čisti višak ugone jer nema upotrebnu vrijednost, kao što utjelovljuje i sam kasni kapitalizam, jer se želja u podlozi potrošačkog ponašanja ne može nikad u potpunosti zadovoljiti činom potrošnje. Tako su tek narkomani danas rijedak tip zadovoljenja potrošnjom, odnosno uživanja u potpunom *jouissance* trošenjem samog sebe (Žižek, 2007: 19). Ovdje je, dakako, riječ o stvarnoj potrošnji, o rizičnom činu s posljedicama koji je usmjeren na želju. Naime, današnje potrošačko društvo bezalkoholnog piva i beskofeinske kave usprkos svom usmjerenju na neodgođeni i nekastrirani užitak taj užitak implicitno kastrira kroz sveprisutnu kontrolu i uklanjanje rizika iz same potrošnje. Žižek na tom tragu ističe i intimnu povezanost duha potrošnje i štednje. Specifična interpelacija iza naredbe za štednju upravo kad se misli narediti potrošnja (uštedite x% i kupite proizvod y) tjera ga da prizna oznaku potrošačkog društva samo pod pretpostavkom da je potrošnja “modus pojavnosti njezine krajnje suprotnosti, štednje” (Žižek, 2007: 19).

Stavrakakis razrađuje međusoban odnos duhova kapitalizma – oblika nošenja s užitkom fokusiranih na štednju (protestantska etika) i potrošnju (potrošačko društvo). Ti arhetipovi nisu ništa novo. Naoko suprotstavljeni principi poželjnosti štednje i trošenja pojavljuju se u bezbroj kombinacija u naracijama s ekonomskom tematikom, ali tema dobra i zla uvijek je immanentna. Osim što su škrtač i rasipnik glupi, oni su svakako i zli jer se u njihovim strategijama nošenja s otuđenim užitkom i procjenama tih strategija pojavljuje i moralna komponenta.

Na prvi se pogled čini kako duhovi kapitalizma prikazani na taj način impliciraju shvaćanje kapitalizma kao moderne pojave. Ipak, McGowan inzistira na tome da odnosi koji ih održavaju predstavljaju temeljnu povijesnu dinamiku (McGowan, 2004: 3). Tako ono što smo promatrajući modernu ponukani nazvati duhovima kapitalizma svakako ima dužu povijest od samog kapitalizma. Primjerice, negativno se određenje škrtač pojavljuje često od Ezopa do La Fontainea i od Birbala do Dickensa. Ipak, možda najviše iznenađuje jedna konkretna moralna obrada štednje u Novom zavjetu. U Matejevu evanđelju pojavljuje se prisposoba koja često prouzrokuje posvemašnju zbunjenost zbog suvremene neupitne poveznice religioznosti

s društvom zabrane i kooptiranjem funkcije *super-ega* u logici odricanja. U suprotnosti s tim, kada gospodar u prisposobi podijeli svojim slugama specifične iznose novca, njegova procjena ispravnosti ide u prilog dobrim ulagačima, dok je loš ulagač procijenjen ne kao glup, već upravo kao zao. Naime, prva dvojica uspješno ulože sredstva (s iznenađujuće visokom stopom profita od 100%), dok treći povjereno zakopa (uštedi). Protivno očekivanjima, kad se gospodar kao utjelovljenje *super-ega* pojavi, nagrađuje prvu dvojicu slugu usprkos riziku kojem su izložili njegov novac. Jedino je treći, štedljivi sluga označen kao zao, a čeka ga i vječna kazna u paklu (Matej 25,14-30).

U recentnijem artefaktu, Disneyevu kratkometražnom animiranom filmu *The Spirit of '43* (Disney i King, 1943) Paško Patak suočen je s kulturnim klišejom dobrog i lošeg duha (anđela i demona): štedljivi (škotski) *eudaemon* nagovara ga da uštedi svoju plaću, dok ga rastrošni (afroamerički⁴) *cacodaemon* nagovara na trošenje na lake žene. Ovdje je zanimljiva i potpuno logična poveznica rasipništva i moralne kategorije seksualne neobuzdanosti. Konflikt eskalira u povuci-potegni (uz povike Spend! i Save!), nakon kojeg se *cacodaemon* razotkriva kao Adolf Hitler. Štednja i trošenje se u pouci jasno određuju kao "Spend for the Axis or save for the taxes" ("Potroši za Osovinu ili uštedi za poreze"). Naravno, riječ je o propagandnom filmu kojemu je namjera olakšati prihvaćanje viših poreza na dohodak, ali za uvod u duhove kapitalizma relevantno je da to čini preko dijabolične i seksualizirane prirode duha potrošnje.

Kad Paul Krugman komentira istupe njemačkog ministra financija Schaüblea i objašnjenje nužnosti fiskalne konsolidacije isključivo kroz diskurs vrline i poroka, zaključuje kako takav pristup predstavlja odsutnost znanstvenog modela. Stavrakakis zamjećuje kako upravo dihotomija vrline i poroka predstavlja model (Stavrakakis, 2012: 2290), čime misli na strategiju odnosa prema užitku i krivnji svakog duha kapitalizma. S tim na umu, ni svaka logika *mainstreama* nije suviše udaljena od diskursa zla i dobra, uvijek se preporuka koja je ispravna bespogovorno nameće. Ako je sučeljena s manjinskim mišljenjima, reakcija je predvidljivo agresivna ili dolazi do konsternacije. Nastavljajući pozitivističku ispravnost s pozicije *mainstreama*, manjinsko mišljenje logički može biti samo neispravno (slijepo, glupo), dakle nepostojeće ili pak zlo (strano, drugo), dakle opasno.

Održavanje duhova kapitalizma

Kako ističe Stavrakakis, odnos trošenja i štednje danas je uglavnom objašnjen kao "sukob kozmoloških proporcija" između neodgovornih snaga koje zagovaraju javne rashode preko deficita i odgovornih snaga koje zagovaraju štednju i fiskalnu

⁴ Očito, radi se o politički još ne-korektnom Disneyu.

konsolidaciju (Stavrakakis, 2012: 2290). Ipak, ne samo da je moguća izravna sinergija štednje i potrošnje nego je moguć beskrajno kompleksan niz artikulacija dvaju duhova koji kamuflira podložnu sinergiju. Unutar dominacije svakog od pristupa potreban je prostor lažne *dezidentifikacije*, odnosno prijanjanja uz obilježja suprotnog duha kako bi se podržala temeljna logika dominantnog. Riječ je dakle o uzajamnoj koordinaciji i učvršćivanju samo naoko suprotstavljenih polova luksuza/užitka i asketizma/zabrane. Usprkos tome ta se uzajamna koordinacija odvija kroz dijakronijsko kretanje nalik na njihalo u kojem je moguće zamijetiti periode dominacije jednog od dva pola (Stavrakakis, 2012: 2299).

To zamjećuje i Riesman kada tumači manje proširenu luksuznu potrošnju u eri unutrašnje orijentiranih *a la* Građanin Kane (Risman, 1965) koja zrcali dvorsku logiku luksuza. Žižekovsko interpasivno prihvaćanje nečijeg (dvorskog) prava da uživa *umjesto* mene sadržaj je rečenice *Nisam Rockefeller pa da...* Čak i pod uvjetima izravno represivnog tradicionalnog *super-ega* netko ima pravo na uživanje. *Netko* može uživati *umjesto* mene.

S druge strane, društvo naređenog užitka temeljeno je na proširenju i vidljivosti potrošnje, za razliku od uske dvorske/elitne potrošnje. Imajući na umu Stavrakakisovo inzistiranje na Sombartovim pronalascima luksuza “čak” i u osamnaestostoljetnoj Engleskoj te njegovo slijeđenje logike dvorske potrošnje i prelijevanje te potrošnje prema općoj populaciji, ponudio bih strukturu komponentu koja je imanentna tim fenomenima. Arrighi (1994; 2007; Arrighi i Silver, 1999) razvija konceptualizaciju sistemskih ciklusa akumulacije kapitala u kojima se izmjenjuju faze realne privrede (dakle i proširenja i intenziviranja trgovine) i financijalizirane privrede (u kojima se kapital više ne može plodonosno investirati u proizvodnju i trgovinu, već bježi u financijski sektor, ali i luksuzno trošenje poput financiranja umjetnika). U takvoj dijakronijskoj strukturi valjalo bi očekivati kumulativnu ulogu proširenja potrošnje/povećanja standarda u općoj populaciji, ali uz zamjetne skokove tijekom realnih dijelova ciklusa; primjerice, u drugoj polovici 17. i prvoj polovici 18. stoljeća u Nizozemskoj i oko nje, kroz većinu 19. stoljeća u Velikoj Britaniji i oko nje, sredinom 20. stoljeća u SAD-u i oko njega, i po svojoj vjerojatnosti u bližoj budućnosti u Kini i oko nje. U skladu s time, u financijaliziranim dijelovima ciklusa valja očekivati zamjetniju dvorsku/elitnu potrošnju: dakle u drugoj polovici 18. stoljeća, krajem 19. i početkom 20. stoljeća (u taj period spada i često zazivani Thorstein Veblen) te od 1970-ih naovamo⁵. Početak izmjene u sistemskim ciklusima akumulacije kapitala u Europi vezan je barem za kraj Srednjeg vijeka. Uzmemo li ozbiljno Arrighijevu analizu, bogatiji smo za strukturu objašnjenje njihala duhova

⁵ I ovu posljednju Stavrakakis prepoznaje kad kaže da posljednjih nekoliko desetljeća svjedočimo “kataklizmičkoj difuziji luksuznih predmeta” (Stavrakakis, 2012: 2305).

kapitalizma⁶. Konkurencija i razvoj tehnologije spuštaju cijene donedavno luksuznih proizvoda, pa u funkcionalnom sustavu standard većine ljudi raste. Ipak, u sistemskom ciklusu akumulacije može se zamijetiti ciklus smanjivanja i povećavanja dohodovne nejednakosti. Tako bi u ponavljajućim periodima povećanu potrošnju (imanentno zadovoljstvo) luksuznih i općenito teško dostupnih dobara bilo moguće zamijetiti prvenstveno kod elita. Nakon takvih perioda slijedili bi periodi proširenja potrošnje na širu populaciju. Dakako, pod utjecajem ubrzavanja tehnoloških promjena, ta je pojava zamijećena prvenstveno u 20. stoljeću kroz pojavu potrošačkog društva. Ipak, opisana strukturna tendencija zamjetno podcrtava taj prijelaz.

Znanstveni duhovi kapitalizma

Izmjene duhova kapitalizma imaju svoje paralele u redovitim izmjenama *mainstreama* u ekonomskoj znanosti. Eksperiment koji može odbaciti ili potvrditi teorijsku poziciju često je dostupan samo u kompleksnim svakodnevnim kretanjima u gospodarstvu, dok su nepredviđeni događaji najbolja provjera teorije. Najuočljiviji takvi događaji upravo su krize, a u standardnoj priči koju *mainstream* priča sam o sebi znanstveni uspjeh je bio uzrok samom uzdizanju na poziciju *mainstreama*⁷. Tako se uspjeh kejnzijanske doktrine može objasniti nemogućnošću neoklasične ekonomije da predvidi krizu 1929. te ponudi funkcionalno rješenje za izlazak iz depresije. Isto tako Friedmanove neoliberalne ideje preuzimaju središte tek nakon što bastardizirani kejnzijanizam (tridesetak godina nakon Keynesove smrti) nije dao objašnjenje i odgovor na stagflacijsku situaciju 1970-ih. Friedmanov monetaristički pristup niti predviđa niti rješava recesiju proteklih godina, te se u periodu 2008.-2010. ponovo pojavljuju kejnzijanske ideje fiskalnih poticaja kao nadobudni odgovor, samo kako bi rapidno bile zamijenjene preskripcijama o mjerama štednje koje opisuje Stavrakakis. Bilo bi dakle pogrešno zamišljati ekonomiju kao homogenu znanost u kojoj se dijakronijska promjena u *mainstreamu* zbog rezultata “eksperimenta” širi cijelom epistemičkom zajednicom. Kao prvo, u svakoj situaciji postoje alternativna točna predviđanja u kombinaciji s drastično različitim objašnjenjima (1929. Friedrich August Hayek je točan, a neuspješan (Strpić, 1998: 86), a osim njega i Irving Fisher nudi objašnjenje depresije koje tek danas dobiva ponovnu pozornost). Kao drugo, i neuspješna paradigma može nuditi *post-hoc* objašnjenje, tim više što kompleksnost stvarnog gospodarstva rijetko u potpunosti odgovara akademskoj *policy-preskripciji* (naknadno se dakle uvijek može tvrditi kako model nije implementiran u *dovoljno* čistom obliku). Kao treće, sama pripadnost nekom od teorijskih pravaca često je rezultat dubokih svjetonazorskih (Rawls-Nozick) razlika, višedesetljetnih

⁶ Dakako, postoje i alternativna objašnjenja koja bi se mogla upotrijebiti u istu svrhu, poglavito uvidi škole regulacije (Michel Aglietta, Robert Boyer, Alan Lipietz, Bob Jessop...).

⁷ Usporedi Kovač (2012).

karijernih puteva i golemih količina uložene energije svakog teoretičara. Stoga u svakoj situaciji konsenzusa unutar ekonomske epistemičke zajednice treba računati s velikim otocima ekonomske teorije različitima od *mainstreama*. Ono na što zapravo situacije *mainstreama* upućuju jesu trenuci tihe znanstvene opozicije. Sinkronijski moment njihala duhova kapitalizma u znanosti je lako zamagljen zbog vidljivosti *mainstreama*, ali kako naglašavaju Farrell i Quiggin (2012), tišina manjinskih mišljenja nikako ne znači i njihovo nepostojanje. Tu tišinu mogu oblikovati potpuno neznanstveni faktori poput političkog momenta, ili ju mogu simulirati mediji s fokusom na specifičnoj interpretaciji.

Objašnjavajući dijakronijsku dimenziju duhova kapitalizma, Stavrakakis prenosi Marxov pregled (iz 1844.) dotadašnje ekonomije kao izmjene zagovaranja štednje i luksuza, ali na tome i staje. Propustio je zamijetiti da je unutar ekonomske epistemičke zajednice i u posljednjih 150 godina bilo moguće uočiti izmjene teorija na *mainstream* poziciji. U skladu s time, Stavrakakis se odnosi prema "naivnom modelu subjektivnosti inkarniranom u najvišoj racionalnosti *homo economicusa*" (Stavrakakis, 2012: 2289) kao da time opisuje golemo homogeno *mainstream* polje koje se u periodu nakon Marxa može staviti u kontrast jedino sa Sombartom. Naprotiv, posljednja tri dijakronijska sloja razlikuju se upravo po tome kako pristupaju *homo economicusu*, potrošnji i štednji, odnosno po ključnim momentima za Stavrakakisovo objašnjenje duhova kapitalizma. Slijedi kratak pregled tih triju slojeva.

- a) Neoklasična ekonomija izvire iz marginalističke revolucije 1860-ih (Jevons, Menger, Walras), a kulminira u općem konsenzusu koji je na prijelomu stoljeća centriran na *Principles of Economics* Alfreda Marshalla. Taj je *mainstream* imao ozbiljnih poteškoća u shvaćanju poslovnih ciklusa/križa. Unutar navedenog perioda, a izvan neoklasičnog *mainstreama* postoji nekoliko važnih teoretičara ciklusa (Karl Marx, Clement Juglar, Knut Wicksell), ali od marginalista se jedino Jevons pokušavao pozabaviti tim problemom. Njegovo je objašnjenje potpuno u skladu s naivnošću u pozadini *homo economicusa*: "Nema slučajnog uzroka (...) koji bi bio dovoljan da objasni tako prošireno i ponavljajuće stanje u razmjeni. Trenutna kriza nije nov i izniman fenomen; ona je (...) samo jedan slučaj dodan dugom nizu događaja iste vrste, koji se pojavljuju s izuzetnom redovitošću u intervalima od oko deset godina. Uzrok se može naći samo u nekom velikom i proširenom meteorološkom utjecaju koji se pojavljuje u odgovarajućem intervalu" (Jevons, 1878: 334). Sunčeve pjege, koje je otkrio, postale su predmet poruge u novije doba (npr. Braudel, 1992: 88). Ipak, takva je teza nusproizvod vjere u racionalnost aktera i efikasnost slobodnog tržišta. Pod tim pretpostavkama jedino je vanjsku i vremensku varijablu moguće shvatiti kao uzrok ciklusa. Ako takva varijabla izostane, jedina je moguća implikacija kako su krize i depresije nemoguće usprkos tome što se dešavaju, a za njihovo

rješavanje dovoljno je uzdati se u racionalnost slobodnog tržišta i njezinu moć da ponovno uspostavi položaj pune zaposlenosti.

- b) U desetak godina nakon što je Keynes objavio Opću teoriju zaposlenosti, kamata i novca (1936), u političko-ekonomski *mainstream* uvukle su se ideje koje su asocirane s kejnzijanskom paradigmom, uključujući i racionalne aktere (*animal spirits*) i mogućnost neuspjeha tržišta. Keynes je vjerovao kako je *mainstream* koji mu je prethodio dobro predstavljen njegovom interpretacijom Sayeva zakona kao definirajućeg uvjerenja kako “ponuda stvara svoju potražnju” (Keynes, 1936: 20), što je ujedno i logika iza opisanog implicitnog negiranja mogućnosti recesije. Keynes je neoklasičnu paradigmu nadomjestio promatranjem interakcije maksimalnog BDP-a (tj. potencijalnog *outputa*) i agregatne potražnje (tj. stvarnog i trenutnog BDP-a). Državna je odgovornost trošiti kako bi se podignula razina agregatne potražnje u depresiji, pod pretpostavkom da je monetarna politika nemoćna u oživljavanju investicijske potražnje (*liquidity trap*). Za takvo trošenje u depresijama, nužno je osigurati i proračunske deficite, dakle ne samo potrošnju kao alternativu štednji već potrošnju kao vlastitu antištednju, ali i iskorištavanje tuđe štednje. U poslijeratnim *trente glorieuses* (1945.-1975.) progresivno se povećavala uloga države u ekonomiji. *Big Government, Great Society* i kontinentalna europska socijalna država temeljno su kejnzijanski projekti, osnovani dakle u potrošnji, a ne štednji.⁸
- c) Čikaška proturevolucija (nova klasična škola ekonomije/neoliberalizam/*Washington consensus*...) od 1970-ih do danas ostaje *mainstream*, usprkos znatnom kejnzijanskom povratku kroz poticajno trošenje 2008./2009., koje je u međuvremenu zamijenjeno naracijom o dužničkoj krizi i nužnosti mjera štednje. Predvođena Miltonom Friedmanom predstavlja povratak racionalnim akterima i efikasnosti tržišta neoklasične škole ekonomije s proturevolucionarnim zanosom i željom za dekompozicijom kejnzijanske države.

Samo faza b) primarno naglašava ulogu potražnje u ekonomiji (*demand side economics*), za razliku od alternativnog fokusa na ponudu (*supply side economics*). To znači da samo kejnzijanska ekonomija na makrorazini ocrtava naređeno uživanje potrošačkog društva, usprkos lakšoj slobodnoj asocijaciji neoliberalizma i potrošačkog društva. Na ovim je prostorima možda intuitivnija asocijacija tranzicije, globalizacije, neoliberalizma (faza c) i potrošačkog društva u teško raspoznatljivom semantičkom čvoru. Usprkos tome, upravo kejnzijanski fokus na aktivnoj fiskalnoj ulozi države u odgovoru na krize te veća modelska uloga kategorija graničnih sklonosti potrošnji pomiču kejnzijansku ekonomiju (fazu b) daleko bliže logici društva

⁸ Budući da sam Keynes umire 1946., nije potpuno jasno kako bi se izrazio o tim projektima i o nastavljanju deficitarnog trošenja izvan depresija.

naređenog uživanja. Političko-ekonomski *mainstream* faza a) i c) više je zainteresiran za ulogu ponude u ekonomiji, pa tako i za idealtipskog protestantskog proizvođača.⁹ Kejnzijanska faza b) dovodi u pitanje i racionalnost aktera. Budući da je ekonomska kriza iracionalni trenutak *par excellance*¹⁰, pretpostavka potpune racionalnosti vodit će do pretpostavke o nemogućnosti recesija, kao i impotencije država da se uspješno s njima nose. To je vidljivo i u pokušajima objašnjenja poslovnih ciklusa kroz ideju *homo economicusa*. Osim navedenog Jevonsova objašnjenja iz faze a) treba ocrtati i *Real Business Cycle* teoriju, vjerojatno najozbiljniji pokušaj faze c). Paradoks racionalnosti i kriza i tu je jasno vidljiv u sličnom objašnjenju kako su recesije racionalni i efikasni odazivi tržišta na egzogene šokove. Ne treba se dakle udaljavati od ekonomije kao područja u kojem vlada naivni *homo economicus*, već ga treba prigrliti kao jednog od pokazatelja njihala duhova kapitalizma.

Prvi element na koji treba upozoriti jest da ekonomska znanost nije isključena iz dinamike duhova kapitalizma kao sterilan uzrok promjena vrijednih zamjećivanja. Iako, naravno, “djelujemo na način na koji djelujemo kako bismo održali ili unaprijedili svoj specifični odnos prema uživanju, a ne zbog ekonomskih motiva” (McGowan, 2004: 3), znanstveni pristupi ekonomskim motivima također odražavaju odnose prema uživanju. Stavrakakis je tog svjestan i pokušava u svojim tekstovima prikazati dijakronijske pomake u ekonomskim pristupima, ali ostaje na razini iz polovice 19. stoljeća (Stavrakakis, 2012: 2304). Drugi je element dijakronijska isključivost koja logički isključuje ili kolonizira i podriiva manjinska mišljenja (Novi kejnzijanci tijekom novog klasičnog konsenzusa) kroz logiku gluposti ili grešnosti (zla). Dakako, manjinski ekonomisti poput Krugmana, Stiglitz ili DeGrauwa u tom su smislu konsternirani “glupošću” *mainstreama* samo zato što nisu u poziciji moći s koje bi alternativno mišljenje mogli uspješno označiti i grešnim.

Osim po konceptualizaciji racionalnosti aktera/efikasnosti slobodnog tržišta i javnih rashoda (detaljnije u idućem odjeljku), ekonomski se pristupi razlikuju i po shvaćanju uloge štednje i investicije na makrorazini. Tako Stavrakakis bilježi da se dihotomija štednje i potrošnje ponekad objašnjava kao paradoksalna ravnoteža poput odnosa štednje i potrošnje SAD-a i Kine (Stavrakakis, 2012: 2290). Dakako, unutar navedenih pristupa ta ravnoteža nije paradoksalna, ali jest objašnjena na vrlo različite načine. Za monetarističku teoriju (faza c) problematična je prevelika potrošnja SAD-a u odnosu na spasonosnu štednju Kine, dok je za kejnzijance potrošnja pokušaj odgovora na globalne deflacionarne pritiske koji su rezultat štednje Kine (Skidelsky, 2010).

⁹ Tako, dok su monetaristi bili svjesni uloge agregatne potražnje, nikad ne bi zagovarali izlazak iz recesije kroz javne rashode.

¹⁰ Slijedeći Krugmana, trenutak u kojem zbroj racionalnih individualnih djelovanja stvara zajedničku iracionalnu katastrofu (Krugman, 2012: 42-46).

Fiskalni duhovi kapitalizma

Moja navodna ekstravagancija je zapravo štedljivost. Sve ostaje unutar mojih granica, te se prije ili kasnije vraća opet meni. Katarina II. (Schmidt i Baky, 1943)¹¹

Početak realno-ekonomskih poteškoća 2008./2009. potaknuo je kratkoročne poticajne mjere u većini razvijenih zemalja samo kako bi se taj trend preokrenuo 2010. Nakon privremenog fokusa na održavanju zaposlenosti ponovno su se pokrenule naracije faze c) o smanjivanju uloge države, s tim da je dominantnu ulogu privatizacije, liberalizacije i deregulacije preuzela fiskalna konsolidacija. Inzistiranje na štednji zbog smanjivanja proračunskih deficita u sretnija se vremena zvalo *balanced budget ploy* (usporedi Hahnel, 2002: 155-157). Radi se konkretno o upotrebi deficita kao poluge u smanjenju uloge države u ekonomiji. Krivnja i užitak vezani za dug i potrošnju ovdje se pojavljuju u dvije dimenzije koje su dosad izmicala lakanovskoj analizi mjera štednje.

Da bih ilustrirao tu frakturu, poslužit ću se danas potpuno netipičnim primjerom, odnosno reakcijom ekonomskog “štedljivog” *mainstreama* na fiskalni suficit. Sjedinjene Američke Države su se 1999. godine suočile sa suprotnom situacijom od one u kojoj se danas nalazi Europa. Opća država uživala je u suficitu: prihodi su bili veći od rashoda, i to bez bolnih rezova rashoda ili namicanja dodatnih poreza. SAD je bio u fiskalnom suficitu zbog normalnog funkcioniranja ekonomije u cikličkom uzletu. Jesu li ekonomisti koji u “jalovim” godinama zagovaraju fiskalnu konsolidaciju bili presretni razvojem događaja? Naravno da nisu. I Alan Greenspan (Greenspan, 2001) i Milton Friedman¹² otvoreno su izrazili želje za fiskalnim deficitima. Friedman je objasnio kako “želi generirati deficit” smanjenjem poreznih stopa, jer se samo kroz deficite može napraviti pritisak na državu u smjeru smanjenja rashoda (Robinson, 1999). Dakako, samo se tako može ostvariti slobodnotržišni cilj smanjenja uloge države u ekonomiji. Ovdje očito na djelu vidimo tradicionalni *super-ego*: ne postoji potpuno legitiman užitak, legitamna državna potrošnja. U deficitu, u trošenju na dug, implicitan je osjećaj krivnje, koji se sa suficitom zaobilazi. Zato Friedman, koji nastupa iz normativne pozicije tradicionalnog *super-ega*, zahtijeva deficit, koji bi trebao proizvesti osjećaj krivnje, što je, uostalom, i osnov-

¹¹ Rečenicu izgovara lik u filmu *Münchhausen* iz 1943. Riječ je o jednom od najraskošnijih filmova snimljenih u Trećem Reichu (režirao Josef von Baky, a producirao Eberhard Schmidt), svojevrsnom odgovoru studija UFA na *The Wizard of Oz* iz 1939. Ekscesi javne potrošnje tu su prikazani u dvostrukom smislu: kao specifičnost raskalašenog Drugog (Rusa), ali i kao čin simpatične Katarine II. u uloji Münchhausenova seksualnog interesa. Kao kod *cacodaïmona* Paška Patka duh potrošnje i tu je povezan s lascivnim sadržajima.

¹² Dvije velike figure koje svakako spadaju u fazu c). Greenspan bio je na čelu FED-a od kraja 1980-ih do sredine 2000-ih, a kako je već spomenuto, Friedman je bio ključna osoba Čikaške pro-
turevolucije.

ni mehanizam sadističkog *super-ega*. Pa ipak, isti taj *mainstream* generira rastuću nejednakost dohotka, pa stoga omogućava i luksuznu potrošnju gornjih dohodovnih razreda, a da ne sanja o *njihovu* kažnjavanju višim poreznim stopama. Također, novi zajmovi takozvane *trojke* (Europska komisija, Međunarodni monetarni fond i Europska središnja banka) koji po definiciji stvaraju novi javni dug, a uvjetovani su mjerama štednje koje će ga smanjiti ključan su paradoks. Za Žižeka (2010: 85) spremnost davanja novog zajma može se donekle objasniti vječnom krivnjom, tj. nametanjem duga iz kojeg se nikad ne može izaći. Dakako, to je najmanje važna činjenica ako govorimo o javnim financijama. Pakt o stabilnosti i rastu (kojeg je dio Procedura prekomjernog deficita) postulira javni dug kao postotak BDP-a kao bitan pokazatelj održivosti javnih financija (specifično, granica je na 60%). Drugim riječima, nije važna nominalna razina javnog duga, već omjer duga i bruto domaćeg proizvoda. Ozbiljnost iznosa duga je dakle mjerena veličinom ekonomije. Mnoge razvijene zemlje generiraju znatne razine duga¹³, bez namjera da ih ikad u potpunosti vrata (Krugman, 2012). Ipak, ako preko fiskalne politike adekvatno upravljaju agregatnom potražnjom, njihov će BDP rasti brže od duga i samim time smanjiti omjer te, ako je vjerovati Paktu o stabilnosti i rastu, povećati fiskalnu održivost. Ne mora dakle uopće doći do dužničke spirale kakvu zamišlja Žižek. Naprotiv, ono što je ključno u tom paradoksu upravo je lokalizacija krivnje. Sredstva koja su odobrena u *bail-out* programima posljednjih godina¹⁴ mogla su biti namijenjena primjerice za stabilizaciju financijskog sektora, ali je država ta koja je kroz uvjetovanost prisiljena na niz specifičnih mjera. Čak i kada se nalazi u globalnoj krizi koju je potaknuo kolaps financijskog sustava SAD-a, čak i kada je konkurentnost potisnuta članstvom u Eurozoni ili rigidnom obranom deviznog tečaja, država na periferiji Europe snosi krivnju cijele ekonomije. Podsjećam da se nalazimo u domeni užitka (prekomjerna fiskalna potrošnja) i krivnje koju nameće agencija u svojstvu *super-ega* (Procedura prekomjernog deficita). Usprkos tome što bi bilo nemoguće tvrditi da su globalnu krizu uzrokovali prekomjerni javni rashodi, njihovi rezovi pokazali su se temeljnim institucionalnim odazivom u Europi. Postoji li neki užitak za koji krivnju realno može snositi država? Dakako, ali ne radi se o gomilanju duga, već o samom postojanju socijalne države. Kao što naime pokazuje Friedmanov komentar, poželjno je da država koja uživa u fiskalnom suficitu ipak završi s fiskalnim deficitom. Tek nakon što uđe u sferu krivnje koju implicira prekomjerni deficit, može biti kažnjena za činjenicu što postoji u prevelikom obujmu. Ne radi se dakle o pre-

¹³ Prema posljednjim dostupnim projekcijama MMF-a u 2014. godini, bit će postignute sljedeće razine: Austrija 79%, Francuska 96%, Grčka 175%, Irska 124%, Italija 135%, Japan 244%, Kanada 87%, Njemačka 75%, Portugal 127%, Španjolska 99%, Ujedinjeno Kraljevstvo 92%, SAD 106% (MMF, 2014).

¹⁴ Sveukupno 10 programa provedeno je na osam država članica EU.

tjerano enigmatičnom paradoksu, već o neprepoznatoj lokalizaciji. Država je kriva svojim postojanjem, a privatni sektor samim time lišen je krivnje.

Uvažimo li i mogućnost da je u okolnostima s kojima se suočavamo posljednjih godina vrlo teško fiskalni deficit ukloniti rezovima, dobit ćemo jasnu sliku sadističkog tradicionalnog *super-ega* u pozadini mjera štednje. Naime, pod uvjetima nemoći monetarne politike da intervenira u već padajuću razinu BDP-a, mjere štednje imaju krajnje destruktivan i često podcijenjen učinak na stopu rasta BDP-a (Blanchard i Leigh, 2013). Tako se upravo rezovima rashoda može smanjiti razina poreznih prihoda (koji zavise od veličine gospodarstva), pa se deficit ne smanjuje, nego čak i povećava (Radošević, 2012; Eyraud i Weber, 2013). Ako je dakle deficit indikator nekadašnjeg prekomjernog uživanja države, nametnute mjere štednje kazna za potonje, a agencija koja ih nameće u funkciji *super-ega*, onda je slika potpuna. *Super-ego* sadistički nameće zahtjev koji je nemoguće u potpunosti zadovoljiti. Upravo izdržana kazna naime stvara dokaz o potrebi za daljnjom kaznom.

Zaključak: mogućnost prevladavanja duhova kapitalizma?

Iako je tradicionalni *super-ego* lako prepoznatljiv u zaoštrenom pristupu mjerama štednje posljednjih godina, to očito ne znači povratak devetnaestostoljetnom duhu kapitalizma. Duhovi kapitalizma su strategije za nošenje s gubitkom *jouissance*. Taj gubitak (simbolička kastracija) impliciran je u prihvaćanju simboličkog poretka kroz socijalizaciju. Ono što preostaje jest fantazija punog, nekastriranog užitka (falična fantazija), koja se kanalizira preko strategije odgađanja kako bi se ostvarila u nedeterminiranoj budućnosti ili preko opetovanog pokušaja imanentnog ostvarenja. Oba duha kapitalizma određuju se prema faličnim fantazijama punine – punog ostvarenog *jouissance*. Prvi, štedljivi tip u praksi legitimira odnose društvene nejednakosti preko vječne odgode pune realizacije. U drugom se tipu udružuju *super-ego* i *id* kroz naređenje punog užitka. Tek oba duha zajedno konstituiraju funkcionalni sustav, funkcionirajući kao njihalo u kojem jedan može dominirati nad drugim, ali u kojem se nikad ne nalaze u antagonističkim pozicijama (vidjeti Stavrakakis, 2012: 2299). Doduše, to njihalo nije uvijek vremenski određeno (kao u izmjenama *mainstreama*), već se postavlja drukčije prema različitim akterima i u različitim situacijama (potrošač/investitor/država). Svaki duh kapitalizma tako se koristi ideologemom drugog duha (odnosno parodije koja aludira na glupost i grešnost) u svrhu promicanja vlastite lokalizirane verzije.

No, zajednička osobina obaju duhova jest prihvaćanje djelomičnog zadovoljstva tek kroz vjeru u postojanje pune i nekastrirane inačice užitka. Ono što je dakle potrebno kako bi se taj sustav prevladao, konstitutivno je prihvaćanje djelomičnog zadovoljstva, dakle institucionalizacija temeljno ne-faličnog *jouissance* (Stavrakakis, 2007: 279-282; 2012: 2305, 2306). Možda će najteži dio takve stvarne

promjene biti delegitimacija zavodljivog i naoko osnažujućeg potrošačkog poziva na užitak (Stavrakakis, 2010: 78). Ono što Stavrakakis izbjegava izravno spomenuti zapravo je komunistička alternativa i želja da se stvori zajedničko, bez potrebe za faličnom fantazijom o iznimci. Usprkos nemogućnosti organizacije koju takva temeljna etičko-politička promjena podrazumijeva, moguće ju je zamisliti u “komunističkom aksiomu” prema kojem svatko stvara prema mogućnostima, a dobiva prema potrebama (Madra i Özselçuk, 2010: 490-495). Nemogućnost takvog raspleta treba sagledati i u svjetlu toga da je *jouissance* samog gubitka punine užitka možda već perverzno konstituiran u današnjem simboličkom poretku. Naime, ako je država kriva i bez prijestupa, a privatni sektor lišen krivnje i uz prijestup, onda se užitak privatnog sektora pokušava nametnuti kao izvor takvog *jouissance*; užitka u užitku drugoga.

LITERATURA

- Arrighi, Giovanni. 1994. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso Books.
- Arrighi, Giovanni i Silver, Beverly. 1999. *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni. 2007. *Adam Smith in Beijing*. London: Verso.
- Braudel, Fernand. 1992. *Vrijeme svijeta*. August Cesarec: Zagreb.
- Blanchard, Olivier i Leigh, Daniel. 2013. Growth forecast errors and fiscal multipliers. *IMF working paper*. Dostupno na [<http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp1301.pdf>] (1.9.2014.)
- Disney, Walt (producent) i King, Jack (režiser). 1943. *The Spirit of '43* [Kratkometražni animirani film]. SAD: Walt Disney Productions.
- Eyraud, Luc i Weber, Anke. 2013. The Challenge of Debt Reduction during Fiscal Consolidation. *IMF working paper*. Dostupno na [<http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp1367.pdf>] (1. 9. 2014.)
- Farrell, Henry i Quiggin, John. 2012. Consensus, Dissensus and Economic Ideas: The Rise and Fall of Keynesianism During the Economic Crisis. Draft dostupan na [<http://www.henryfarrell.net/Keynes.pdf>] (20. 3. 2014.)
- Greenspan, Alan. 2001. “Testimony of Chairman Alan Greenspan”. Dostupno na [<http://www.federalreserve.gov/boarddocs/testimony/2001/20010302/default.htm>] (10. 9. 2014.)
- Hahnel, Robin. 2002. *The ABCs of Political Economy: A Modern Approach*. London: Pluto Press.

- Jevons, William S. 1878. The Periodicity of Commercial Crises, and its Physical Explanation. *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, 7, 334-42.
- Keynes, John M. 1936. *The general Theory of Employment, Interest and Money*. Dostupno na [<http://cas.umkc.edu/economics/people/facultyPages/kregel/courses/econ645/Winter2011/GeneralTheory.pdf>] (20. 3. 2014.)
- Kovač, Bogomir. 2012. Političko-ekonomska kriza kapitalizma i kriza njegove ekonomske teorije. *Politička misao*, 49(1), 105-125.
- Krugman, Paul. 2012. *End This Depression Now!*. WW Norton.
- Madra, Yahya M. i Özselçuk, Ceren. 2010. Jouissance and Antagonism in the Forms of the Commune: A Critique of Biopolitical Subjectivity. *Rethinking Marxism*, 22(3), 481-497.
- Marshall, Alfred. 1890. *Principles of Economics*. London: Macmillan. [<http://archive.org/stream/principlesecono00marsgoog#page/n8/mode/2up>] (20. 3. 2014.)
- McGowan, Todd. 2004. *The End of Dissatisfaction?: Jacques Lacan and the Emerging Society of Enjoyment*. SUNY Press.
- MMF. 2014. World Outlook Database April 2014 edition. Dostupno na [<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/weodata/index.aspx>] (20. 7. 2014.)
- Radošević, Dubravko. 2012. Fiscal Policy in Crisis: Rethinking Austerity. *Zagreb International Review of Economics and Business*, 15(2), 45-60.
- Risman, Dejvid. 1965. *Usamljena gomila*, Beograd: Nolit.
- Robinson, Peter. 1999. Presidential Report Card: Milton Friedman on the State of the Union [intervju s Miltonom Friedmanom]. Dostupno na [<http://www.hoover.org/multimedia/uncommon-knowledge/26925>] (20. 3. 2014.)
- Skidelsky, Robert. 2010. *Keynes: the Return of the Master*. Publicaffairs.
- Schmidt, Aberhard (Producent) i Baky, Josef (Režiser). 1943. *Münchhausen* [Dugometražni film]. Njemačka: UFA.
- Stavrakakis, Yannis. 1999. *Lacan and the Political*. London: Routledge.
- Stavrakakis, Yannis. 2007. *The Lacanian Left*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Stavrakakis, Yannis. 2010. Symbolic Authority, Fantasmatic Enjoyment and the Spirits of Capitalism: Genealogies of Mutual Engagement, u: Cederström, C. i Hoedermakers, C. (ur): *Lacan and Organization*, MayFlyBooks. London: 59-101.
- Stavrakakis, Yannis. 2012. Fantasy and Markets: Beyond the Spirits of Capitalism? Prohibition, Enjoyment, and Social Change. *Cardozo Law Review*, 33, 2289-2547.
- Stavrakakis, Yannis. 2013. Dispatches from the Greek lab: Metaphors, Strategies and Debt in the European Crisis. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 18(3), 313-324.
- Strpić, Dag. 1998. *Promjena. Politička i političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka: Uvodne studije*. Zagreb: Biblioteka "Politička misao".

- Weber, Max. 1950. *The Protestant Ethic and the "Spirit" of Capitalism*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Žižek, Slavoj. 2001. *The Fragile Absolute: or, Why is the Christian Legacy Worth Fighting for?*. London: Verso Books.
- Žižek, Slavoj. 2007. *O vjerovanju*. Zagreb: Algoritam.
- Žižek, Slavoj. 2010. A Permanent Economic Emergency. *New Left Review*, 64(1), 85-95.

Josip Lučev

SPIRITS OF CAPITALISM AND AUSTERITY

Summary

Austerity has in recent years become established as the European response to crisis. The necessity of fiscal consolidation is often expressed with a vocabulary evocative of guilt and imagined pleasure. It should therefore not surprise us that austerity recently became subject to Lacanian psychoanalysis, building on Todd McGowan's thesis on the transition from the society of prohibition to the society of commanded enjoyment. The current literature recognizes the dichotomy of spirits of capitalism: the first, ascetic and thrifty spirit demanding private sacrifice and the second, consumer spirit demanding specifically private enjoyment in the name of social duty. These spirits of capitalism are strategies for dealing with the loss of *jouissance* necessitated by the acceptance of symbolic order through socialization. The Phallic fantasy of full, uncastrated enjoyment is channelled through the strategy of deferral, aiming for full enjoyment in undetermined future (first spirit) or the repetitive attempt of immediate fulfilment (second spirit). Author supplements the existing argument in two crucial ways. Firstly, he traces the ways in which spirits of capitalism are mirrored in the changing positions of the political-economic mainstream. Secondly, using Arrighi's analysis of systemic cycles of accumulation, the author offers an additional structural component to the spirits of capitalism pendulum.

Keywords: Aftermath of the Great Recession, Spirits of Capitalism, Consumer Society, Austerity, *Jouissance*

Kontakt: **Josip Lučev**, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: jlucev@gmail.com